Barbora Spalová
Václav Umlauf et al.

Ruprechtice: veřejný prostor podle mentálních map

KAROLINUM

Ruprechtice:
veřejný prostor podle
mentálních map

Barbora Spalová,
Václav Umlauf et al.

Recenzovaly: Ing. arch. Mirka Tůmová
PhDr. Olga Šmídová Matoušová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Josef Táborský
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

Výzkumný projekt byl financován s pomocí interního grantového projektu Technické univerzity v Liberci (SGS 21059) ve spolupráci s Institutem sociologických studií Univerzity Karlovy.

© Univerzita Karlova, 2017
© Romana Fojtová, Jiří Gulbis, Petra Jonášová, Martina Lejsková, Jiří Louda, Veronika Plavcová, Laura Priščáková, Barbora Spalová, Ivana Trebická, Václav Umlauf, 2017

ISBN 978-80-246-3504-0
ISBN 978-80-246-3536-1 (online : pdf)

Ukázka elektronické knihy

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování 8

Úvodní slovo 9

1. Příběh výzkumu v kontextech společenských diskurzů o veřejném prostoru 12
1.1 Od intervencí k ochraně používaných praktik: zranitelnost veřejného prostoru 14
1.2 Výzkum veřejného prostoru v kontextech společenské debaty 18
1.3 Shrnutí 22

2. Průběh výzkumu mentálních map 24
2.1 Výzkumné otázky, lokalita a celkový postup 25
2.2 Struktura respondentů, základní statistiky výzkumu 27

3. Typologie mentálních map 29
3.1 Mapa jako struktura 31
3.2 Mapa jako cesta 35
3.3 Mapa jako pohled 37
3.4 Shrnutí 40

4. Ruprechtice od počátků po současnost 41
4.1 Historické počátky obce 41
4.2 Dnešní Ruprechtice a jejich dominanty 43
4.3 Shrnutí 48

5. Ruprechtické náměstí očima dospělých a dětí 49
5.1 Typologie zobrazení náměstí 50

5.2 Důležité body na náměstí 56
5.3 Konfrontace pohledů dětí a dospělých 61
5.4 Vize, představy a pocity spojené s náměstím 65
5.5 Sporné náměstí aneb „komunistický fluidum“ 68

6. Alternativní veřejné prostory Ruprechtic 70
6.1 Definice veřejného prostoru a jeho neformální varianty 71
6.2 Kaple Neposkvrněné Panny Marie Královny andělů (kaplička U Obrázku) 73
6.3 Kostel sv. Antonína Paduánského 77
6.4 Cvičák a okolí 80
6.5 Veřejný shromažďovací prostor na panelovém sídlišti (před „hokejkou“) 86
6.6 Restaurace a pohostinské služby 89
6.7 Shrnutí 94

7. Výzkum ve zdejší základní škole 96
7.1 Příprava školního projektu 97
7.2 Praktická část 99
7.3 Grafický návrh náměstí z pohledu žáků 104

8. Ruprechtice na dětských mentálních mapách 108
8.1 Náměstí Míru na mentálních mapách 111
8.2 Specifické dětské mapy 116

9. Pamětníci a jejich vzpomínkové mapy 118
9.1 Vzpomínkové mapy 120
9.2 Pan Werner 121
9.3 Pan Chroust 128
9.4 Paní Straková 134
9.5 Pan Valeš 138
9.6 Shrnutí vzpomínkových map 143

10. Ruprechtické náměstí očima architekta 146
10.1 Konfliktní vize středu města 146
10.2 Klasická a postmoderní funkce náměstí 147
10.3 Současný stav náměstí 149
10.4 Návrh 152
10.5 Shrnutí 157

11. Výzkum mentálních map: Návody pro různé uživatele 159

12. Smysl krajiny a veřejného prostoru 163
12.1 Mytická reprezentace: kosmos versus chaos 163
12.2 Ekonomická reprezentace: individuální obživa versus lokální moc 166
12.3 Politická reprezentace: privátní versus společné 171
12.4 Symbolické formy krajiny a společného prostoru 173

Literatura 178
Účastníci výzkumu a editoři publikace 182
Summary 185
Rejstřík 186

Poděkování

Zejména bychom rádi poděkovali následujícím institucím a jednotlivcům, kteří nám ochotně pomohli s výzkumem a tvorbou map.

Organizace

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy
Katedra filosofie na Fakultě přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci
Fakulta umění a architektury Technické univerzity v Liberci
Státní okresní archiv Liberec
Severočeské muzeum Liberec
Svaz Němců v regionech Liberec, Lužice-Severní Čechy
Základní škola náměstí Míru
Penzion restaurace U Kudrnáče
Římskokatolická farnost Liberec-Ruprechtice

Osoby

P. Antonín Kejdana, OFM
Shovívaví obyvatelé Ruprechtic
Ing. František Chalupný
Pamětníci z kapitoly *Pamětníci a jejich vzpomínkové mapy*,
jmenovitě paní Straková, pan Werner, pan Chroust a pan Valeš

Ukázka elektronické knihy

Úvodní slovo

Předložený výzkum veřejného prostoru vznikl na základě spolupráce tří univerzitních pracovišť (KFL TUL, FSV UK, FUA TUL) a navazuje na předešlou studii, která vznikla ve spolupráci s Fakultou umění a architektury TU v Liberci. Naše první práce, *Střed Liberce v proměnách staletí*, sledovala utváření intravilánu Liberce od založení města až do současnosti (Umlauf 2011). Citovaná publikace, realizovaná v rámci vědecké činnosti TUL, si dala za úkol zmapovat *genius loci* Liberce předaný předešlými generacemi. Mladí architekti a sociální výzkumníci zkoumali způsob, jak současná generace hospodaří s tímto nemovitým a územním bohatstvím. Podrobné rozbory výsledků výzkumu ukázaly, že hlavní příčina celkového nezájmu obyvatel o osud „jejich" města tkví v historických danostech kraje, které poznamenal především „odsun" či „vyhnání" německy mluvících obyvatel po druhé světové válce. K tomuto faktoru se přidružila i současná nesamozřejmost zájmu o veřejný život a o veřejný prostor, který společný život nese a udržuje. Většina lidí asi spontánně řekne: „Co je komunální, to přece nikomu nepatří." Až v následné debatě jsou ochotni připustit druhou část argumentu, že totiž tento majetek či prostor nějakým způsobem patří nám všem, protože má obecné určení „být zde pro všechny". Tento zvláštní prostor ve městě nebo v obci existuje jako veřejný statek či komunální majetek. Nebo má jiný veřejněprávní statut, daný například spolkovou či jinou občanskou činností, ať již oficiálně registrovanou, nebo i jen neoficiálně prováděnou. Katedra filosofie TUL se tedy rozhodla pokračovat v interdisciplinárním výzkumu veřejného prostoru, k němuž přizvala architekty a sociology.

Vnímání společného prostoru a veřejných občanských aktivit zásadním způsobem utváří charakter města či obce. Jak občané vnímají veřejný prostor? Co si pod tímto termínem představují? Jak tato charakteristika zapadá do představy obce či města, kterou každý z nás vědomě či

nevědomě nosí v hlavě? Tyto otázky se staly metodologickým vodítkem výzkumu, jehož výsledky shrnuje předložená publikace, určená pro širokou veřejnost.

Vnímání a utváření veřejného prostoru jsme zkoumali v městské části Liberec-Ruprechtice. Kritériem výběru byla především odpovídající velikost lokality vhodná pro terénní výzkum tzv. „mentálních map". Volbu místa zásadně ovlivnilo i sociologicky a architektonicky zajímavé členění Ruprechtic, které odráží tři vrstvy obyvatel: historická část obce vesnického charakteru s původní návsí, dnes fungující jako náměstí; vilová čtvrť středních vrstev postavená po roce 1990; panelákové sídliště postavené v 70. letech a postupně rozšiřované až do roku 1990. Výzkum trval dva roky a rozložili jsme jej do dvou fází. V roce 2014 (zhruba únor–září) proběhly rozhovory s občany, se školáky a s náhodnými lidmi oslovenými na ulici. Oslovení občané nakreslili mapu obce či její části, tak jak si ji spontánně vybavují, vyznačili pro ně osobně důležitá místa a podali k nákresu svá vysvětlení. Tyto mapy jsme vyhodnotili a přidali k nim poznatky dětí studujících na základní škole v Ruprechticích. Škola leží přímo na náměstí Míru, tvořícím střed obce. První kolo výzkumu jsme uzavřeli rozborem celkového prostoru obce, podaného konfrontací historického vývoje a aktuálního obrazu obce. Snažili jsme se postihnout veřejný prostor, jak jej vnímají lidé, kteří zde žijí. Celkový obraz mentálního prostoru Ruprechtic pak umožnil určit podrobnější charakteristiky toho, co, kde a proč považují respondenti za veřejný prostor. Tato část výzkumu byla uzavřena v říjnu 2014 napsáním výzkumných zpráv, které tvoří předlohy jednotlivých kapitol této studie. Výsledky naší práce ve druhém kole přebrali studující Fakulty umění a architektury TUL a připravili pro občany obce architektonické návrhy těch míst, která oni sami definovali jako veřejný prostor. Vyšli při tom z charakteristik veřejného prostoru získaných v první části výzkumu a naše poznatky obohatili o vlastní výzkumy v terénu. Výsledek společné práce ukazuje druhá část studie, kde najdete výsledné řešení centrální části veřejného prostoru v Ruprechticích a jeho teoretické zdůvodnění podané z hlediska urbanismu a architektury.

Výsledky společné práce můžete posoudit sami, stačí se začíst do jednotlivých kapitol studie. Interdisciplinární spolupráce napříč různými vědeckými obory je dnes ve světě samozřejmostí, u nás je situace poněkud složitější. Společným jmenovatelem našich snah je zpracování tzv. „druhé kolonizace", která začala v oblastech bývalého Rakouska-Uherska a na území Sudet po roce 1945. První kolonizace byla nesena převážně německy mluvícím obyvatelstvem, které zabydlovalo tento příhra-

niční prostor zhruba od 13. století. Na jejich téměř tisíciletou práci při zvelebování a využití krajiny nyní navazují nové generace, a to kladným i záporným způsobem. Toto specifické „dědictví předků“, poznamenané diskontinuitou války a důsledky následné odplaty, musíme poznat a přetvořit do nové podoby. Je to velký úkol i pro další generace. Ale začít se musí zde a nyní, postupnými dílčími kroky na dlouhé cestě poznání i jednání.

Autoři

1. Příběh výzkumu v kontextech společenských diskurzů o veřejném prostoru

Barbora Spalová

Sociálněvědná reflexe vztahu lidí k jejich žitému prostoru je téma, které mě léta zajímá jak odborně, tak osobně. V průběhu života jsem se několikrát stěhovala a musela jsem se tak zabydlovat jak v sídlech s více než deseti miliony obyvatel, tak ve sporadicky, resp. sezonně obydlené krajině česko-saského sousedství. Naše rodina nyní bydlí v malé obci Krompach u Cvikova, na hranicích s Německem. Právě tato praktická zkušenost mne přivedla k výzkumné technice mentálních map, jak jsem ji v devadesátých letech vyčetla z knihy Kevina Lynche *Image of the City* (1960).[1] Mentální mapy v lynchovském pojetí zachycují tzv. „emické"[2] vědění jednotlivých lidí o prostoru, ve kterém se každodenně pohybují. Lidé jsou tímto prostorem spoluutvářeni ve své subjektivitě a sami tento prostor vytvářejí na fyzické a symbolické rovině. Mentální mapy je nutno považovat za etnometodologickou (srov. Garfinkel 1967) techniku výzkumu, která navazuje na každodenní praktiky budování významu a jeho sdělování druhým lidem.

Když někoho požádáte, aby vám namaloval mapku místa,[3] kde žije nebo kde je doma (to děláte, pokud vás zajímá propojení biografie mluvčího s jeho konceptualizací prostoru), pro osloveného to většinou není

1 Pro zájemce o trajektorie vědy dodávám, že jsem ji dostala ve vybledlé kopii od mého bratrance, tehdy studenta kulturologie na FF UK, a ten se k této referenci dostal díky seminářům Vladimíra Czumala o historii a teorii města (Kittl 2008). O ukotvení techniky mentálních map v širším kontextu se ale zasloužila sociálně a humanisticky geografická pracoviště v Praze, Ostravě a v Brně, byť první použití Lynchovy techniky se datuje jen osmnáct let po originále (Ševčík 1978).

2 S rozlišením emického a etického významu přišel americký lingvista Kenneth Pike (1912–2000). Vychází z rozdílu mezi fonémikou a fonetikou, kde foném je subjektivní, kulturně determinovaná významová jednotka, zatímco fonetika se snaží o objektivní, verifikovatelný a opakovatelný popis fonémů (srov. Pike 1943).

3 K sociálněvědnému rozlišení místa jako nabitého subjektivními významy a prostoru jako významově otevřené veličiny viz např. Rodman 1992; Mitchell 1995; Malkki 1997.

příliš neobvyklý úkol. Při kreslení a vysvětlování se může opřít o běžné zkušenosti. Například někomu maloval plánek, jak se někam dostat; toto pojetí zdůrazňuje orientační body (Lynchovy *landmarks*). Nebo si vybaví cesty svých běžných pochůzek; pak mapa znázorňuje především prostor praxe (Lynchovy *paths*). Nebo si vzpomene na návraty z cest a místa, kde už má pocit, že je doma; pak se mapa odvíjí od hranic „domova" (Lynchovy *edges*). Situace výzkumu se také může stát blízkou vyprávění, při němž mluvíme o sobě skrze své prožívání různých míst; pak vystupuje do popředí subjektivní hierarchizace prostoru (Lynchovy *districts*). Humanističtí geografové připomínají, že mentální mapa není adekvátní reprezentací prostorových praktik a strategií, protože existuje rozdíl mezi nakreslenou dvojrozměrnou mapou a mezi tím, co si lidé reálně myslí, říkají a dělají (Desbarats 1983). V našem výzkumu se objevují mentální mapy formou struktury, cesty a jednotlivých bodů (blíže viz kapitolu „Typologie mentálních map") a všechny mapy jsou doplněny rozhovory a pozorováními.[4] Proto se domnívám, že se nás kritika absolutizování dvourozměrného modelu přímo netýká. Mentální mapy spolu s rozhovory, které se nad nimi rozvíjejí, se mohou dotknout i osobních věcí a mentálních stavů respondenta, jež je jinak těžké verbalizovat a které se ještě hůře dají vtělit do výzkumné otázky. Žitý svět v reálu není totéž jako svět zachycený ve vědeckém výzkumu. Každá otázka totiž nutně obsahuje určité kategorizace, které žitý svět dělí na součástky. Výzkumník ve vlastní syntéze tyto dílčí otázky zase skládá do vyšších celků. A přitom není vůbec jisté, zda kategorie použité v otázce jsou zrovna ty, které mluvčí používá pro své vlastní uspořádávání světa. Interakce respondenta a výzkumníka není jednoduchá věc. Jistěže se nám mluvčí přizpůsobí a rozdělí „svoje Ruprechtice" na veřejné a soukromé prostory, na „místa" a „ne-místa" (Augé 2010), či dokonce na „místa paměti" (Nora 1984). Také pojmenuje i funkce míst (společenské, pracovní, relaxační atd.). Dotazovaná osoba udělá, v zájmu

4 Etnometodologické pojetí mentálních map je pro mne také jistým manévrem, jak se vyhnout kritice mentálních map, která byla vznesena z pozic humanistické geografie a geografie handicapovaných v 70. letech minulého století (souhrnně Mulíček, Osman & Seidenglanz 2013). Oba tyto proudy poukazují na to, že mentální mapy jsou absolutizovány jako „přirozená" imaginace a reprezentace prostoru, což je za prvé dáno spíše dlouholetou mapovací kulturní praxí a za druhé to neplatí u skupin, jako jsou děti (Hazen, Lockman & Pick 1978; Torrell 1990), zrakově postižení (Golledge 1991) nebo například vozíčkáři (Vujakovic & Matthews 1994).

komunikačního konsenzu a lidské vstřícnosti, o co si řekneme. Koneckonců je to i jednodušší a rychleji vyřízené než se snažit bez opory vědeckých kategorií znázornit a předat své zkušenosti s důvěrně známým prostředím. S něčím nehalasně důležitým se ale v tu chvíli zase nepotkáme.

1.1 Od intervencí k ochraně používaných praktik: zranitelnost veřejného prostoru

Přitom se rozhodně nedá říct, že bychom se při našem výzkumu, kde hlavní prosba zněla „Mohl/a byste nám namalovat plánek Ruprechtic tak, jak se vám vybavují“ (blíže v kapitole Průběh výzkumu mentálních map), zjistili málo o veřejném prostoru. Lidé nám vyprávěli o tom, kde to má v Ruprechticích rád jejich pes, kde si udělali krmítko pro ptáčky, kam si chodí číst do přírody, jaké hospodě dávají přednost, kde mají dobré dortíky a co pro ně znamená cesta na hřbitov. Pozvolna se nám začala rozpadat úvodní pracovní hypotéza, kterou provedl jeden člen týmu, s terénem relativně nejlépe seznámený:

> Ruprechtice jsou v důsledku odsunu německého obyvatelstva obcí bez kontinuity, zasaženou komunistickou výstavbou masového bydlení (obří panelák „hokejka“) i porevoluční hypertrofií velebeného soukromého vlastnictví (čtvrť katalogových vil obehnaných betonovými zdmi). Náměstí je zcela nefunkční a kvůli bezohledné dopravě i nebezpečné, chybí zde prostor, kde by mohlo docházet ke společenské debatě o čemkoli či vůbec k setkání většího počtu lidí.

Naším ambiciózním úkolem tedy bylo výzkumem mentálních map poukázat na diskontinuity prostoru a do nich pak ve spolupráci s architektonickým studiem Technické univerzity Liberec navrhnout záchranné intervence.

Lidé, se kterými jsme se během výzkumu setkali, by naši výzkumnou hypotézu asi neoznačili za zcela nepravdivou, ale zjevně nebyla jejich pohledem na věc. Viděli jiné Ruprechtice, než jak znělo původní zadání a z něj odvozené teze výzkumu. Postupně se nám skládal obraz komplexního, diferencovaného a reflektovaného užívání společného prostoru, který místní lidé vytvořili a každodenně vytvářejí. Důležitou složku tvoří předávání veřejného prostoru dalším generacím, na kterém se do jisté míry podílel také náš výzkum. Lidé byli na veřejných setkáních

Ukázka elektronické knihy

a debatách seznámeni s výsledky výzkumu, a tak mohli své představy korigovat podle znalostí ostatních. Je škoda, že jsme do této specifické aktivity nezapojili děti z místní základní školy. Bylo by zajímavé zjistit jejich reakce na vyprávění, která jsme zpracovávali. Děti nemohly jako my poslouchat pamětnická vyprávění o nejlepším svahu na sáňkování, o místních poutích a tancovačkách a o vůni kávy linoucí se z oken Reprezentačního domu. V kapitolách „Alternativní veřejné prostory Ruprechtic" a „Ruprechtické náměstí očima dospělých a dětí" se můžete podrobně dočíst o tom, kam se v Ruprechticích chodí přemýšlet o životě s pohledem dovnitř a kam s pohledem ven, jak se z divočiny „cvičáku" stává kulturní divočina, jak si školní mládež osedlala nevstřícné náměstí a jak zdejší občané pospolitě slaví a zakládají vlastní tradice.

Když jsme po roce práce uvažovali nad celkem 140 sebranými mentálními mapami, museli jsme redefinovat náš výzkumný úkol tak, aby pravdivě odpovídal daným nálezům z terénu. Nové zadání znělo tak, že se budeme snažit shrnout a reprezentovat ucelené vědění obyvatel o „jejich" veřejném prostoru. Architekti měli podpořit křehké předivo vztahů, které oživuje prostor Ruprechtic. Vyzkoušeli jsme si tedy prezentaci výzkumu na konferenci Inovativní přístupy v sociálním výzkumu a výuce sociálního výzkumu pořádané katedrou pastorační a sociální práce ETF UK 24. 10. 2014 a posíleni touto zkušeností jsme se rozhodli pozvat do ruprechtické hospody u Kudrnáče jak naše spolupracující architekty (se kterými jsme si již Ruprechtice prošli a debatovali jsme o tom, co oni vidí a my víme z výzkumu), tak ruprechtickou veřejnost a udělat jisté zastavení v poločase: náš tým bude prezentovat, co se dozvěděl z mentálních map, veřejnost to bude moci rozporovat a architekti dostanou pro svou práci bohatší vstup a možnost konzultace.

Setkání se uskutečnilo v prosinci 2014 a z plánované veřejné prezentace se stalo spíš další patro výzkumu metodou neplánované *focus group*. Do nevelkého salonku se totiž vměstnalo asi šest studentů architektury, čtyři členky týmu výzkumu mentálních map, vedoucí projektu a dále pět profesionálních architektů z Ruprechtic či jiných částí Liberce, jeden investiční úředník města a jeden tichý občan. Do diskuze se také zapojoval majitel restaurace. Profesionální architekti, převážně bydlící přímo v Ruprechticích, vyslechli naše výsledky a navázali na ně asi tříhodinovou zapálenou a poučenou debatou, z níž bych ráda vyzdvihla tři důležitá témata.

V rámci diskuze se srovnávaly vzorce užívání prostoru v různých historických obdobích. Na základě rekonstrukcí z historických map a vzpomínek pamětníků se mluvilo o tom, „jak to bylo za Němců". O nedělích